

ածանցեալ մարմնոյ մը համար գաղղ. կ'ըսուի dé-
rivé (գերմ. Derivat), ինչո՞ւ չըսենք «ածան-
ց-ըդ» — վերջաւորութիւն մ'որ արդէն կը գոր-
ծածուի ուրիշ պարագայից մէջ (հմտ. Լեւոն):
Մեր գեղեցիկ եւ կարճ -յի աւելի կրնար օգտա-
գործուիլ այն դիպաց մէջ, երբ ---իւն, ---ն եւն
չեն կրնար ճշգրտիւ պատշաճիլ: Անոնք որ գրած
են օրինակի համար «լ-ի-յի» culture բառի որոշ
երանգ մը թարգմանելու համար, շատ յարմար ձեւ
մը ստեղծած են: Այսպէս կազմուած են շարք մը
գեղեցիկ բառեր: Եւ՝ յիշելու համար միայն վերը
(§ 25) յառաջ բերուած երկու բառերը, Narcose
անշուշտ նաեւ «թմրութիւն» է (2), բայց վերա-
բուժական գործողութեան համար գործադրուած
թմրաբերութեան կրնար պատշաճօրէն յատկացուիլ
Լեւոն եւ առի լաւագոյն է քան Լի ստեղծած
«թմրոց»: Նոյնպէս hypnose բառի՝ բաց ի
«քնախո» առմանէ՝ միւս առմանց համար կրնար
ըսուիլ փ-ծ-յի. քանի որ արդէն hypnotisme եւն
կը փոխադրուին «քնածութիւն, քնեածութիւն»
(Լ նաեւ «քնեութիւն») եւն բառերով: Մեր նաեւ
ըստ իմաստին յարմար (-) -եք գործածած է ք
բացառաբար գրելով Բե-եիւն (térébène, ինչպէս
térébylène գրած է զարտուղաբար Բե-եիւն-ի¹):
Բայց ինչ որ բացառաբար էր՝ կրնար կանոնաւոր
պաշտօն մը ստանձնել, ինչպէս ասոնք՝ նոյնպէս շարք
մ'որիշ աւարանները զորոնք կարելի չէ հոս յառաջ
բերել, եւ արդէն աւելորդ է մեր նպատակին համար:
Նոյն ծամբան շարունակած են նաեւ գաւա-
ռաբարբառները, եւ օրինակի համար կազմած են
Լեւոն, քանի որ կար աղ-ւ-ւ, եւ քանի որ կար
-ն եւ -է (բոլորչի, գոլորչի, ուղէչ եւն), ստեղծած
են՝ -օշ (հմտ. փրթօշ, դանդաօշ եւն, Ամատ.
159 եւն. հմտ. Աճառեան, 365): Կող բառէն
յօրինած են կողին (կեղեւն եւն), կող-ւն, եւ ուրիշ
իմաստով ինչպէս կողին (խփունջ, Ամատ. 354),
նոյնպէս գարձեալ կ-իւն, կ-իւն-ւն (խաղողի
տեսակ, Աճառ. 5814, հմտ. 5889 եւն. եւ ու-
րիշներ). կամ ք-ո-ւ բառէն՝ ինչպէս ք-իւն-ւ, նոյն-
պէս կ-իւն, կ-իւն-ւն (Ամատ. 155, — տարբեր են՝
կ-իւն՝ ճակատի խորշով, կնճիւ. եւ կ-իւն՝ չորցած,
քաշուած, Աճառեան, 613) եւ նմաններ: Զիարդ
եւ իցէ՝ թողով այս բոլոր խնդիրները, ի վերջոյ
օրինակ բերենք տակաւին աւարտ մը:

(Շարունակելի:)

Հ. Յ. ՏԱՐԻԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԻ ՕՐԱԳՐԻՑ

Ա.

ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԶԱԹՐՈՅԹԸ

Փաւստոս Բիւզանդը իւր «Պատմու-
թեան» Ե. գլուխ. ԽԳ. գլխում պատմելով
չորրորդ դարի վերջին տասնամեակների
հայ-պարսկական պատերազմների ու Մամի-
կոնեան-Արծրունի տոհմերի հակամարտու-
թեան մասին՝ նկարագրում է մի միջադէպ
այսպէս.

«Այս զրգուեաց Մերութանն այս
ղթապաւորն Պարսից եւ առեալ զօրս բա-
ղումս ի նմանէ եւ եկն եհաս յերկիրս
Հայոց . . . : Գայր, հասանէր ամենայն
բաղմութեամբն զօրացն Պարսից յերկիրն
Հայոց եւ թողոյր զբանակ զօրացն Պարսից ի
գաւառին Կորճէից եւ ինքն իւրով սեփհա-
կանան զնդան հրոսիւն մեկնէր, զատանէր
յԱրեաց զնդէն . . . : Եւ ինքն զիւր զօնդն
առեալ խաղայր, գայր հասանէր յերկիրն
Կող գաւառի: Եւ ինքն գտեղի առեալ՝ առնէր
տես ի բանակն Մանուէլի: Եւ գային հա-
սանէին լրտեսքն եւ զիտէին զՄանուէլ, զի
էր բանակ նոցա ի Բագրաւանդ գաւառի ի
Բագուան աւանի, որ է մօտ յաւերական Զա-
րեհաւանդ քաղաքի . . . : Եւ չու արարեալ
(Մեհրութանայ) կատարել զգործն, յոր
փութացեալ կապէր հասանել, եւ էին ի
վայրսն, ընդ որ գալ էր զնդին ընդ ճանա-
պարհն, լերինք ինչ, որում ի բնակչացն
եղջերք կոչեն: Եւ մինչդեռ գայր Մերու-
թանն ի ճանապարհի զնդան իւրով, զի-
պեցան նմա ուղևորը, յորս հարցանէր Մե-
րութանն եւ ասէր.

— «Ճանապարհս ի Բագրաւանդ ընդ
որ երթայ»:

Եւ ուղևորացն տուեալ պատասխանի՝
տապիրն.

— «Ճանապարհ ընդ եղջերս է»:

Եւ մեծապէս խտրեաց Մերութանն
ընդ միտս իւր, տրամեցաւ ընդ բանն, սա-
կայն տայր հրաման չարաչար քարչել զու-
ղևորսն եւ ձեծել:»¹

Կող գաւառում կամ Կողովում ինչ
որ լեռներ են եղել եղջերք անունով: Մեհ-

¹ Այսպէս է «բեւեկնակ» բայց առաջինը՝ «բե-
կեն» իսկ térébenthyle «բեւեկնուտ», բեւեկնակութիւն. té-
rébenthylène «բեւեկնուտեան». 2 չէ գրած ասոնց համա-
պատասխանող բառերը:

րութանը հարցրել է Կոդովտից Բագրեւանդ տանող ճանապարհը: Ուղեւորները պատասխանել են, թէ ճանապարհն անցնում է Եղջերք լեռներով: Պատասխանն անմեղ պատասխան է, բայց Մերութանը սաստիկ վրդովուելով նրանց պատասխանից՝ չարաչար քաշքշել է տալիս ուղեւորներին եւ ծեծում:

Ինչո՞ւ է զայրանում Արծրունի իշխանը:

Մինչեւ այժմ դեռ ոչ ոք չէ մատնանշել, թէ յիշեալ հատուածում բնագիրը պակաս տողեր կամ բառեր ունի՝ բնագիրը լրիւ է: Սակայն այս դէպքում մնում է անհասկանալի, թէ ինչո՞ւ է Մեհրութանը կատաղում, իրեն ուտում՝ լսելով, թէ «ձանապարհ ընդ Եղջերս է»:

Որքան մեղ յայտնի է, այս հատուածը մի զաւեշտակաւ բացատրութիւն ունի, որ բերնէ բերան պատում է բանասէրներէ շրջանում: Մենք լսել ենք մեր ուսուցիչ ու վաստակաւոր բանասէր Ստեփան Կանայեանից: Ըստ այս բացատրութեան Մեհրութանը բարկանում է նրա համար, որ այդ պատասխանով ուղեւորներն ուղել են հասկացնել, թէ Արծրունեաց տիկինն անհաւատարիմ է, եւ Մեհրութանն էլ՝ եղջերաւոր ամուսին: Հին յոյներէ, արդի եւրոպացոյ, այլ եւ ուսանելի մէջ սովորական է եղջերաւոր անուանել այն տղամարդին, որի «կնոջ աչքն», ինչպէս ժողովուրդն է ասում, «զուրան է»:

Այս բացատրութեանը քիչից չատից հաւանականութեան կերպարանք տալու համար պէտք էր նախ որ եւ է ակնարկ գտնել Մեհրութանի ընտանեկան գծաւթիւնների մասին եւ ապա գտնէ մէկ-երկու օրինակ բերել՝ ապացուցելու համար, թէ հայերի մէջ էլ անհատարիմ կին ունեցող ամուսնուն «եղջերաւոր» են անուանել կամ անուանում, ինչպէս հին յոյներէ, արդի եւրոպացոյ կամ ուսանելի մէջ:

Նման հիմքեր չեն բերուած, ուստի մենք այս բացատրութիւնը մերժելով՝ առաջարկում ենք մի նորը: Եւ մեղ թւում է, առեղծուածի բանալին տալիս է մի այլ հայ պատմագիր, այն է՝ Ղեւոնդը:

Սա իւր «Պատմութեան» Բ. գլխում պատմելով արաբացոյ անդրանիկ արշաւանքներից մէկի — 638 թուականի արշաւանքի մասին՝ գրում է.

«Եւ զունդ մի հատեալ (Իսմայէլացւոցն) ասպատակէին ընդ զաւառն Արտաղի ի վերայ զօրավարին Յունաց, որում անուն էր Պոսկոպ, որ էր բանակեալ ի զաւառին Կոդովտի ի սահմանս Բալուճորոյ եւ Մարդուցայից: Որում իրադէկ եղեալ իշխանն Թէոդորոս, որ էր յազգէն Ռչտունեաց . . . մորմոքեալ ընդ կորուստ աշխարհիս Հայոց եւ ընդ ծուլութիւն զօրավարին՝ ոչ ունէր ժոյժ . . . : Եւ սրտմտեալ Թէոդորոս . . . նոյն ժամայն հրամայէր զօրացն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էին. «Վառեցարուք, ասէ, եւ ելէք ընդդէմ Իսմայէլի»: Եւ նոքա հեծեալ յերկւարս իւրեանց՝ զարանամուտ եղեն ի սարակն, որում Եղբարսն կոչէին, եւ կալեալ զառաջս կրճիցն՝ զբազումս ի նոցանէ սատակէին եւ առեալ զկապուտ անկերոցն՝ հատուածեալ ի զօրավարէն՝ զնացին ի զաւառն Գառնի:»¹

Մեղ թւում է, թէ չորրորդ ու եօթերորդ դարերում կատարուած անցքերի աշխարհագրական միջավայրը նոյնն է: Մանուէլը բանակել էր Բագրեւանդում, արեւմուտքում, Մեհրութանը նրա վրայ գնում էր Կոդովտից, արեւելքից: «Եղջերք» լեռը գտնվում էր Կոդովտով Բագրեւանդ տանող ճանապարհի վրայ: Երկրորդ դէպքում Պոսկոպը բանակել էր Կոդովտում, արեւմուտքում, արաբներն եկել, անցել էին Արտաղից, արեւելքից եւ գնում էին արեւմուտք, դէպի Կոդովտի այն մասը, որտեղ գտնւում էին հայ-բիւզանդական զօրքերը: Թէոդորոս Ռչտունին Կոդովտում — երեսը դէպի արեւելք — զարանամուտ է լինում մի լեռան մօտ, որ «Եղբարք» է կոչւում: Փաւստոսը բարձունքի մասին ասում է «լերինք ինչ», Ղեւոնդը՝ «սարակ». երկուսն էլ ոչ շատ նշանաւոր լեռ նկատի ունեն: Կարծում ենք, որ միեւնոյն բարձունքն է հինց, «որում ի բնակչացն Եղջերք կոչեն» (Փաւստոս) եւ «որում Եղբարսն կոչէին» (Ղեւոնդ): Լեռան անունը ճիշտ պահպանուել է Ղեւոնդի հատուածում, այն ինչ Փաւստոսի բնագիրն աղճատուած է եւ պէտք է ուղղագրել այսպէս.

«Եւ էին ի վայրսն, ընդ որ զալ էր գնդին ընդ ճանապարհն, լերինք ինչ, որում

1 «Պատմութիւն» Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց: Բ. ապագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ 1887, էջ 7-8:

ի բնակչացն ԵՂ բա ԲԲ (փոխանակ Ե Ղ ջե ԲԲ) կոչեն: Եւ մինչդեռ զայր Մերութանն ի ճանապարհի գնդաւն իւրով, զիպեցան նմա ուղեւորք, յորս հարցանէր Մերութանն եւ ասէր. «Ճանապարհ ընդ ո՞ր երթայ»: Եւ ուղեւորացն տուեալ պատասխանի՝ ասացին. Ճանապարհ ընդ ԵՂ բա ԲՍ է (փոխանակ ԵՂ ջե ԲՍ)»:

Ուղեւորները միամտաբար խոցել էին Մեհրութանի ամենացաւոտ տեղը: Արծրունի իշխանի կարծիքով անցորդներն ուղել էին ասել, թէ նրա ճանապարհը, նրա ուղիղ ճանապարհը ոչ թէ պարսիկների հետ լինելն է, այլ իւրայինների, հայրենակիցների, հայ եղբայրների հետ լինելն է:

Տարիներ շարունակ Արշակունի-Մամիկոնեան գերիշխանութեան դէմ կատաղի կռիւ մղած Արծրունին, որ պարսկական դիմադրման (orientation) պարագլուխ էր, լսում է մի պատասխան, որ նրան թւում է քաղաքական խրատ, յանդիմանութիւն, նախատինք.

— Ճանապարհ ընդ եղբա՛րս է:

Այժմ արդէն լիովին հասկանալի է, թէ ինչու «մեծապէս խորեաց Մերութանն ընդ միտս իւր, տրտմեցաւ ընդ բանսն . . . տայր հրաման շարաշար քարչել զուղեւորսն եւ ծեծել»:

Բ.

ՆՈՐԻՑ ԿՈՐԻՆԵՆԱՅ ԿՐԻՍՏՈՍՈՍ ԵՂԻՍԱԿՈՍ ԶԵ ԵՂԵԼ:

Որ Կորին թարգմանիչը Վրաստանի եպիսկոպոս է եղել, այս կարծիքը մեր գրականութեան մէջ վաղուց ի վեր ընդհանուր տեղի է եւ հիմնուած է «Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի» մատենի մէջ տողի վրայ: Այստեղ հեղինակը պատմելով վրաց տառերի գիւտը Մաշթոցի ձեռքով եւ Վրաստանում վարդապետելն ու հովիւներ նշանակելն՝ աւելացնում է.

«Յորոց եւ իմ անարժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ» . . .

Եթէ ընդունինք, որ այս տողն անաղարտ է հասել մեզ, ապա նրանից կարելի է եղբակացնել Կորինի՝ Վրաստանի եպիսկո-

պոս լինելու մասին: Սակայն այս դէպքում պիտի ընդունել նաեւ, որ Կորինը Մաշթոցի վրացի աշակերտներից էր: Բերենք այն ամբողջ հատուածը, որում գտնւում է նաեւ Կորինին վերաբերող տողը:

«Հրաման տայր այնուհետեւ արքայն Վրաց՝ ի կողմանց կողմանց եւ ի խառնաղանջ զաւառաց իշխանութեան իւրոյ ժողովել մանկունս, տալ ի ձեռն վարդապետին (=Մաշթոցի): Զոր առեալ արկանէր ի բովս վարդապետութեանն եւ հոգեւոր սիրոյն եռանդամբ զաղտ եւ զժանդ շարաւհոտ գիւացն եւ զսնտիադոր՝ պաշտամանն ի բաց այնչափ անջատեալ ի հայրենեաց իւրեանց եւ անյիշատակ ցուցանել, մինչեւ ասել, թէ «Մոռացայ զժողովուրդ իմ եւ զտուն հօր իմոյ»: Եւ արդ զնոսա, որ յայնչափ ի մասնաւոր եւ ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի աղդ կասեալ՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ յօրինէր: Յորոց եւ իմ անարժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ. որոց առաջինն Սամուէլ անուն, այր սուրբ եւ բարեպաշտօն, եպիսկոպոս կացեալ տանն արքունականի: Իսկ իբրեւ ընդ ամենայն տեղիս Վրաց կարգեալ զգործ աստուածապաշտութեան՝ այնուհետեւ հրաժարեալ ի նոցանէ՝ դառնայր յերկիրն Հայոց»¹:

Կասկած չկայ, որ ընդգծուած գերանունները վերաբերում են վրացիներին ու վրացի մանուկներին, «որոցց մէկնից ես անարժանս (=Կորինս) եղայ եպիսկոպոսութեան կարգում ու վիճակում, եւ որոցց առաջինը Սամուէլ էր կոչւում» եւ այլն: Որքան էլ հատուածի ամբողջական վերլուծութիւնը հակում, թեքում է Կորինի վրացի լինելն ընդունելու, սակայն այս հակասում է մատենի ու հայ մատենագրութեան բոլոր տեղեկութիւնների, բայց որոնց Կորինն էր «ոմն յեղբարց ի Հայաստան աշխարհէս»²: Բաց ի սրանից նոյն մատենի միւս բոլոր մասերում ոչ մի ակնարկ չկայ, որ հեռուոր կրկնութիւն լինէր այս տեղեկութեան, թէ Կորինը Վրաստանի գործիչներից է: Ընդհակառակն, իբրեւ այդպիսին երկրորդ անգամ մատնանշւում է նորից եպիսկոպոս Սամուէլն, այն, «զոր ի

¹ Կորին, «Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի», Ղրւկասեան մատենադարան, Թիֆլիս 1913, էջ 23:

¹ Կորին, նոյն էջ:

² Կորին, էջ 52:

Գ.

ԿՈՒՆԴԱՐԱՄԱՐԵՐ

Մովսէս Խորենացին իւր «Հայոց պատմութեան» 1. գրքի ԼԱ (ԼԲ) գլխում Երուանդեան Տիգրանին գովելու նպատակով նրան նմանեցնում է Կունդ Արամազդին: Նրան վերաբերող նախադասութեան վերջին խմբագրութիւնները պատկանում են Մանուկ Արեղեանին եւ Ստեփան Մալխասեանին:

Մինչդեռ Արեղանը բնագիրը վերականգնում է այսպէս.

«Ոչ Արամազդ ոք, այլ ի կամեցողսն լինի լինել Արամազդ չորից եւս այլոց անուանելոց ոմանց Արամազդ. յորոց մին է եւ Կունդ ոմն Արամազդ»: —

Մալխասեանն, ըստ մեզ, աւելի յաջող խմբագրելով՝ առաջարկում է կարգաւ.

«Ոչ Արամազդ ոք, այլ ի կամեցողսն լինել Արամազդ՝ չորից եւս այլոց անուանելոց Արամազդ՝ մի է Կունդ ոմն Արամազդ»: ¹

Այս խօսքը հասկանալու, ինչպէս եւ Տիգրանին վերաբերող ամբողջ հատուածի իմաստը վերականգնելու համար վճռական նշանակութիւն ունի պարզել, թէ Արամազդին տրուած «Կունդ» մականունն ինչ է նշանակում:

Ակնյայտ է, որ «Կունդ» բառին սովորական «կնտած», «ճաղատ» կամ «քաջալ» բառի իմաստ տալը կը հակասէ դիտաւորութեանը Խորենացու, որ ուղեցել է գովել Տիգրանին: Ի՞նչ երեւելի գովասանք է մէկին գովելու համար ասել, թէ՛ ինչպէս որ չորս Արամազդներից միայն մէկն է քաջալ Արամազդ, այնպէս էլ սա միակն է, բարձր ու արժանաւորը շատերից: Խորենացին, մեծատաղանդ մի քերթող, չէր կարող իւր ամենասիրելի հերոսին այնքան անճաշակօրէն նմանեցնել մի քաջալի, թէ՛ կուզ սա լինէր քաջալ. . . Արամազդ: Այսպիսով, ինչպէս ժամանակին ճիշտ դիտել է Միարանը — Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը, «Կունդ» բառը սովորական անարգական առումով հասկանալով յիշեալ նախադասութիւնը բացատրելն անհիմն է:

Ինչպէս յայտնի է, Խորենացու խառնական թարգմանիչն եւ Լանդլուան փորձել են «Կունդ» բառը բացատրել պարսկերէնով: Նրանց ասելով պարսկերէնում այս բառը նշանակում է «հօր», «աներկիր», «պատեւազմասէր»¹. «Կունդ» բառին այս իմաստը տալը մօտաւորապէս վերականգնում է Խորենացու ասածի ճիշտ նշանակութիւնը: Սակայն հէնց այստեղ էլ իսկոյն եւեթ հարց է ծագում, թէ հատուածի իսկական նշանակութիւնը երեւան հանելու համար արդեօք կարիք կա՞յ անպայման պարսկերէնին դիմելու: Մի՞թէ չէր կարելի հայերէնի օգնութեամբ լուսարանել այս միջին կտորը:

«Կունդ Արամազդ» արտայայտութիւնը հայերէնով բացատրելու մի փորձ արել է սրանից ուղիղ 30 տարի առաջ Միարանը — Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը ներքեւում, ծանօթութեան մէջ յիշատակուած իւր աշխատութեան էջերում: Չեռքի տակ ունենալով Խորենացու «Հայոց պատմութեան» այն ձեռագիրը, որ զրուած է 17րդ դարում Ներսէս զրչի ձեռքով («Պատմագիրք Հայոց»-ի հրատարակութեան մը ձեռագիրը) եւ նկատելով, որ վերջինիս մէջ «Կունդ Արամազդ» կամ «Կունդ ոմն Արամազդ» բառերի փոխարէն գրուած է «Կատար ոմն Արամազդ»՝ Տէր-Մկրտչեանը պնդում է, թէ Խորենացու սկզբնագրում եղել է «Կատար ոմն Արամազդ» կամ «Կատարումն Արամազդ»: Ըստ Տէր-Մկրտչեանի՝ «Կատարումն Արամազդ» կարող էր նշանակել «լրումն, կատարեալ, այլ եւ ինդրուածով կատարող Արամազդ», իսկ «Կատար ոմն Արամազդ»-ը՝ «գլխաւոր ոմն Արամազդ»:

Հասկա «Կունդ Արամազդ» կամ «Կունդ ոմն Արամազդ» բնթերցուածնե՞րը: Նրանց ծագումն ի՞նչպէս պէտք է բացատրել:

Գալուստ Տէր-Մկրտչեանն այս ընթերցուածների երեւան դալու դաղտնիքը բացատրում է «նպատակաւոր թարգմանութեամբ»:

«Արամազդի պատուարեր ու մեծարական ստորոգելին, — ասում է Միարանը, — կարող էր թարգմանուել անարգական բա-

¹ Տես «Պատմագիրք Հայոց», հատոր Բ, գիրք Ա. — Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութեանը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Գաբրիելեանի, Զփոյն 1913, էջ 85, բնագիրը Մ. Արեղեանի ու ծանօթութիւն Ս. Մալխասեանի:

¹ Հմմտ. Միարան (Գ. Տ. Մկրտչեան), «Խորենացու պատմութեան ուստ. քննադատութիւն», Վաղարշապատ 1896, էջ 5 ու Մովսէս Խորենացու «Հայկական պատմութիւն», աշխարհարար թարգմանեց եւ լուսարանեց Խորեն Ծ. Վ. Ստեփանէ, Ս. Պետերբուրգ 1889, ծանօթութիւնների բաժին, էջ 121:

Աւելի գործածական ու բազմաթիւ առումներ ունի «կոնդ» բառը: Նախ կոնդ = գերան (այսինքն՝ հաստ փայտ):¹ Ապա կոնդ = բլուր = թումբ, դար, բլուր:² Այսինքն կոնդ նոյն իմաստն ունի, ինչ որ մենք ասում ենք կատար, սար: Յետոյ՝ կոնդ = պտեղ, իսկ պտեղ նախ = «ոտաց բթամատի ծայր» ու երկրորդ = վէզի ուղք, տաճկերէն՝ օմբա:³ Այստեղ պէտք է դիտել, որ տաճկերէն օմբան այն է, երբ վէզը գլխի վեր է կանգնում:

«Կոնդ» բառի այս առումները արդէն որոշ իմաստ չեն կորցրել: Սակայն Աճառեանի «Բառարանը» տալիս է նոյնի նաեւ այնպիսի գործածութիւններ, որոնք մերկացնում են բառի բուն նշանակութիւնը: Այսպէս, օրինակ, ըստ Աճառեանի՝ Ղազարում ու Ղարարաղում «կոնդ» նշանակում է «կոճղեղաւոր բոյսերու տակը մնացած հաստ գլուխ»: Օրինակ, ասում են՝ սոխի կոնդ. նշանակում է սոխի գլուխ, սոխի մեծ գլուխ: Նոյն աղբիւրից իմանում ենք, որ կոնդ = մարդու գլուխ. կայ անէծք — կոնդը թաղեմ = գլուխը թաղեմ: Կայ նաեւ «կոնդով անել», որ նշանակում է «գլուխ անել»: Ասում են. «ձին կոնդով է անում», այսինքն «ձին ճանճերը քշելու համար գլուխը շարժում է»:⁴ Այս օրինակներին մենք մեր կողմից կարող ենք աւելացնել հետեւեալը: Տողերս գրողի ծննդավայրում — Մակուում երեխաների հետ խաղալիս երբ ուզում էին, որ մանուկը գլուխը շարժէ, թափահարէ այս ու այն կողմը, մանուկների լեզուով կանչում էին. — «կոնդի, կոնդի արա», կամ ուղղակի՝ «կոնդի-կոնդի»:

Այսպիսով պարզւում է, որ հայերէն բարբառներում «կոնդ» կամ «կոնդ» բառն ունի մէկ ընդհանուր ու հիմնական իմաստ եւ նշանակում է հաստ, մեծ, ծայր, կատար, գլուխ:

ում էին: Արեւելահայ մանկական գրող Սիմակի «Ճեռակուրդ» պատմուածքում կարծում ենք. «Ճաղկազարդի շարաթ օրը Սինոն ու Անուշ արդէն մի մի ձեռ ունէին, բայց ինչ ձեռ... Կոնդը հոնի, լեզուակը հացի, կոթը բոխի, մի խոքով ամենալաւ ձեռերը, ու ինչ ձայն ունէին — ձաձառում էին, ձաձառում»: — «Հասկեր» մանկական ամսագիր, խմբ. Կատ. Լիսիցեանի, Թիֆլիզ. 1912, Թ. 2, Փետրուար, էջ 51:

¹ Աճառեան, 591:

² Աճառեան, 357:

³ Աճառեան, 591:

⁴ Աճառեան, 357 ու 569:

⁵ Աճառեան, 592:

Ուրեմն Կոնդ Արամաղը (կամ թերեւս նոյն իսկ զբարբառում էլ Կոնդ Արամաղը) նշանակում է մեծ, հզօր Արամաղը, մէկը, որ Արամաղներին գլուխն է: Ուրիշ խօսքով՝ Կոնդը կամ Կոնդ Արամաղը արտայայտութիւնը տառացի համազօր է Մեծն Արամաղը ասութեանը:

Այժմ արդէն կարող ենք տեսնել, թէ ինչպէս էր գոյում Խորենացին բուն եւ առաջին Տիգրանին: Ինչպէս արդէն ասել ենք, խօսքի ճիշտ խմբադրութիւն համարում ենք Ստ. Մալխասեանի առաջարկածը:

«Արամաղը ասածը գոյութիւն չունի, — ասում է Խորենացին, — սակայն նրանց համար, որոնք կամենում են, որ Արամաղը լինի (= որոնք կարծում են, թէ Արամաղը կայ), Արամաղը կոչուած ուրիշ չորսի մէջ մի հատիկ է Կոնդը (կամ Կոնդ) Արամաղը (= Մեծն Արամաղը): Հէնց այսպէս էլ շատերն են Տիգրան կոչուել, սակայն մի հատիկ ու մենակ սա է Հայկազունների միջից, որ Աշտահակին սպանեց եւ նրա տունն ու վիշապամայր Անուշին դերի տարաւ»:

Խորենացու թարգմանիչները մէկը — Խորէն Ստեփանէն դժուարութեան դէմ առնելով դրել է. «Այս հատուածը կարծես յետոյ մուծուած լինի, որովհետեւ չէ կապուած նոյն գլխի բովանդակութեան հետ»:¹ Մենք այժմ իրաւունք ունենք նրա նախադասութիւնը «կոնդկի» չուռ տալով ասելու. «Որովհետեւ հատուածը սերտ կապուած է նոյն գլխի բովանդակութեան հետ, ուստի անհնարին է կարծել, թէ այն յետոյ է մուծուած»:

Մոյսէս Խորենացին, որ կորստից փրկել է Հայ ժողովրդական բանահիւստութեան թանկագին հատուածներ, Կոնդը կամ Կոնդ Արամաղով մեկ թողել է մի մեծարժէք նմուշ նաեւ Հայ ժողովրդական գիցանուններից:

Երևան, 22 Հոկտ. 1925:

ԹԱԴԵՈՍ ՌԻԴԱԼԵԿԵԱՆ

¹ Մոյսէս Խորենացու «Հայկական պատմութիւն», աշխարհարար, Ճանութիւնների բաժին, էջ 121—122: